

הריח נשמע

דב סדן

אומר אני לו, דיבור הוא קול ובקול נאמר ראייה כמו שלמדנו בחומש וכל העם רואים את הקולות, ואם אמרתי שאני שמח צריך אתה לראות את דברי" (עד הנה", עמ' י"ט). ולעומת זה תפול חיבה של שמיעה על ראייה ודוגמאות לכך בקצת לשונות וכן, למשל, מביא סאנדרס לענין behorchen (=להאזין), לצותת: בעה ארכסע מיט דען בליקסען איהרע אונטערהאלטונג, כלומר האזין במבטיו לשיחתם. או באופן שפעולת ההרחח נתלית בכלי-הראייה וכסמך ענין הכתוב: אשר הבא שתם את ריחנו בעיני פרעה ובעיני עבדיו" (שמות ה' כ"א). ודורות נסתיעו על דרך זה ולא חששו לעשות את העין כלי-קליטה לריח ודוגמת בולטת, מתוך שהיא מבליטה ריח ממש שכלי-קליטתו החוטם ר' יהודה סומו: "ויתנכל להבאי שריח שמניך טובים בעיני אמן ואשתר" (צחות בדיהתא דקידושינ', מהדורת ח. שירמן, עמ' 52). והיו גם חששו לכך וצמצמו את הכתוב, בשמיטת הריח וראה, למשל, מנדלי: "אני שמלמד אני וחברי מבקשים להבאי שני בעיני בעלי-הבתים בדברי עוונות ועלילות" (תגים ומעידים, חג האסיף). הוא ברישומו של כתוב אחר, עכרתם אותי להבאי שני ביושב הארץ" (בראשית ל"ד, ל') כשם שהיה שתיקן את הכתוב בהחלפת כלי-הראייה בכלי-ההרחח, ואמנם יצחק קצנלסון כותב: "מדוע הם מביאים את ריחנו באף העולם כולו במעשי תועבת שלא לצורך" (כתבים אחרונים, פנקס ויטל, עמ' 177).

ואף כתוב אחר הניח פתח להחלפה של כלי-ההרחח בכלי-הראייה, הוא הכתוב: "וירח את ריח בגדיו ויברכהו ויאמר ראה ריח בני כריח השדה" (בראשית כ"ז כ"ז) ונעזר בו משל שבו אומר הזאב: "ראה ריח פיל! בא הצבי להריח ואמר: ריח רע יוצא מפיך" (משלי איופיוטו, מהדורת א. מ. הברמן, סיני, כרך כ"ו). ובלשון אחרת ראה, למשל, ליכטנברג המגנה את מי שאינו "מריח בעינים כאלו היה בהן חוסם" (האנס סימוליאוס קרצר בספרו על צלילות חרובייצקי, 1920, עמ' 20). ולסדר ההחלפה, תחילתו החלפת ראייה בשמיעה או שמיעה בראייה (ולענין הכתיב) וירא יעקב כי יש שבר במצרים, מקשה רש"י: ומאיכן ראת

אתה במעשה שהיה כך היה. בבראי לתרגם פרק מספרו של המשורר היהודי-פולני אדולף רודניצקי ובו תיאור של התעוררות הטבע, התקשיתי מעט בפסקה קטנה, שכך לשונה: czuło się zapach ogrodów (פאלצ'קא", ורשה, 1950, עמ' 29). לכ"א אורה ענין פשוט הוא, וראוי היה לתרגם כדרך התרגום המצוי, אבל שתי התיבות czuło się תבעו תרגום שלא כמצוי הסתכנתי ותירגמתי: "נשמע ריח הגנים" ("אורלוגין"). הסתכנתי, שכן יצא קטרוג על השימוש הזה, כשנסתייע בו לפני שנים הרבה ש"עגנון הכותב: "ור"יח הנפסלין לא נשמע מפני ריחן של עוגות" (סיפור פשוט", עמ' קל"א), וכן: "אלמלא ריח תמרוקיה של מינה נשמע ריח העץ החדש" (שם, עמ' קמ"ג), אבל לא היתה זו לי הסתכנות של ממש, שהרי המספר שמע אותו קטרוג ולא נשמע לו, כי שנים הרבה אחר-כך חוזר וכותב: "הביאה לו מרת טנצמן את העתון, פורסו וקורא בו ומגלה דעתו על כל מה שהוא קורא עד שנשמע ריח הקה"ה" (עד הנה", עמ' ק"ב), נשמעו פסיר עותי של היינץ שטיינר ונשמע ריחה של הצ'יגרה הטובה שבפיר" (שם, עמ' שכ"ה).

ולא עוד אלא קדם לשי"עגנון בשימוש זה ת. נ. ביאליק הכותב: "השומעת את ריח שרי-ביטים חדשים וירוקים / בא עם ריח הנטף? / ככת ישגה הפרדס היונק ומיניק וחי / בכל רבבות שרברי סיר" (גבעולי אשתקד"). ומה שהתיר חושם של שני צנתרי-הזהב, הוא מותר לטעמם של אחרים.

ב

השאלה היא, כיצד חושם הולכים לכך, והתשובה לה אפשר לה כמה פנים. אפשר ונראה דרך זה כדוגמה בכלל דוגמאות אחרות של חילופי פעולות החושים, באופן שפעולת הראייה נתלית בדרב"שמועה וכסמך הכתוב: "וכל העם רואים את הקולות" (שמות כ', י"ח) וכפירוש אחרון דברי שי"עגנון המספר משמו של מי שנודמן לו מי שיצק אותיות עבריות חדשות: "אומר הוא לי, מכל מקום כדאי לראותן. אומר אני לו, חוששני שמא מתוך שהמשקפים שלי נתרגלו באותיות הישנות לא יראו יופיין של החדשות. מכל מקום שמח אני שעלתה בידך לעשות. אומר הוא לי איני רואה שאתה שמח.

קבצן חרש כן גם שרה קול שמיעתה גדול היה מכוח שמיעתו של איש פיקח"; "פרופיסוד חידוע לפקח חרשים מלידה ע"י ניתוח — הצליח לפקח את אזניו". ואפשר וברישובו של הסיפור רמזו גם אחדים בימינו להעזר בפקיחה לגבי אונן וראה, למשל, דרכו של מתרגם אלמני לסיפורו של ישעיה שפיגל ("יהודים") שכתב: "איצי-בד פקח אזניו בתמהון ואין להכריע, אם בשימוש המצוי, הפקיחה תשמש בהוראת-כפל לעין ולאונן או תעמוד בייחודה לעין בלבד, כשם שאין להכריע אם בשימוש המצוי התפקחות תשמש בהוראת כפל של חידוש ראייה וחידוש שמיעה או תעמוד בייחודה לעין בלבד, כפירוש הרמב"ם במורה (בהעתקת ר' מנדיל לפין): ודע שפירוש מלת פקח אינו ר"ל על חידוש ראיית העין אלא לענין גלוי איזה ידיעה חדשה. וכבר ראינו בלשונות אחרות כי תיבה ששימשה שני חושים נתייחדה לאחד מהם בלבד וכן, למשל, בגרמנית היתה, עוד לפני כמה דורות, התיבה vernehmen משמשת את הראייה ואת השמיעה ואילו עתה הוא, בשימוש המצוי, מיוחדת לשמיעה בלבד. וראה, גבי דיאל רולנהאגן הכותב: "אונד ריעף ער האב איין פויער פערנאָממען (דער זיננרייכע פראש-שמוילעך וכו', פראנקפורט לייפציג 1730, עמ' 327) כלומר: והוא קרא כי דא אש; וכן: "אונד ווע ער אבער רעכט בעזאָנן / אונד די קליינען מענגליין פערנאהם" (שם, עמ' 355) כלומר ובמשקל כראוי בדעתו וראה את האנשים הקטנים; ובימינו היה קורא מצוי סבור, כי הכותב מדבר על שמיעת האש ושמיעת האנשים הקטנים. אבל יש גם כהיפך ההופעה הזאת, דהיינו תיבה, שהיתה מיוחדת לחוש אחד, מתרחבת על שני חושים, וכדוגמה משעשעת בלשוננו צרימת האוון שפירושה כעין דקירת האוון ופציעתה והיא מתפרשת בימינו כמשיכת האוון ומדידתה ושימוש במוחש ובמושאל, עד שייאמר על קול שהוא צורם את האוון, ובא מאיר מוהר וכותב: "מדפדף בעתונים לאור החשמל הצורם את העין" (רשימות, הפועל הצעיר, שנה מ"ד, גל' 51).

ובדומה לכך התיבה הגרמנית Spuren שהוראתה: לחפש עקבותיו, שירוי, סימניו של מישו או משהו, ובסתם: להרגיש, לחוש, לרחח (וכינוי Spürhund חל על כלב, שחוש-ריחו מופלג, לאמר כלבי-גוש), והנה תיבה זו אפשר שתחול על חוש אחר, חוש הראייה. כך, למשל, בשיר הנודע של ר' אלחנן העלין, "מגילת וינק" (מהדורה קמאה 1616 בערך) יסופר, בנוסח היהודי-אשכנזי, מעשה בשלושה תותחים: דא עש טאג וואָר טעס זי שפירן (בית פ"ד), כלומר: עם בוקר היו מורגשים, מרושים,

הלא לא ראת אלא שמע) וסופו החלפת שמיעה בהרחה, הריזו סדר ישן, וראה: "אם הגוף כולו יהיה עין איה יהיה אז השמע ואם כולו יהיה שמע איה יהיה אז הריח" (אל הקורנתים, א', י"ב, י"ז) והוא כסדר מנן החושים: "פה להם ולא ידברו, עינים להם ולא יראו אזנים להם ולא ישמעו אף להם ולא יריחו" (תהלים קט"ו ר').

ג

וכן אפשר ונראה את ענינו ענין שמיעת-הריח, כדוגמה בכלל הדוגמאות, המיסות תכונה אחת לשני חושים, כגון הפקיחה המיוחדת לעין ולאונן כאחת, כפי שמצינו במקרא מזה: "ויפקח אלהים את עיניו" (ברא' כ"א י"ט), "לפקח עינים עודות" (ישעי' מ"ב ז') וכיוצא באלה, ומזה: "פקח אזנים ולא ישמע" (ישעי' מ"ב כ'), ולחכמינו פיקח ניגודו של סומא וראה משל לפיקח וסומא שהיו מהלכין וכו' והנמשל הפיקח הוא הקב"ה והסומא הם ישראל (שמו"ר, ל"ו), כשם שהוא ניגודו של חרש וראה לשון ההלכה: חרש שנשא פיקח ופיקח שנשא חרשת אם רצה יוציא ואם רצה יקיים, כשם שהוא כונס ברמזיה כך הוא מוציא ברמזיה; פיקח שנשא פיקח ונתחרשה אם רצה יוציא ואם רצה יקיים (ערובין י"ד א'). ולענין הכתוב בשמות ד' י"א יאמר המדרש: הלא אני בראתי כל פיות שבעולם ואני עשיתי אילם מי שחפצתי וחרש ועורר ופיקח לראייתו ופיקח לשמיעה (שמו"ר פ"ג).

אמנם, דורות הרבה נוהגים לפקח את העין בלבד, אבל גם בהם מצויים שימושים לפקחת האוון, וכן, למשל, אברהם בן-חסדאי המדבר ברגיל על פקחת עינים ופתיחת אזנים, כותב: "וסחורתי — תאיר העינים ותפקח האזנים (בן המלך והנזיר, מהדורת א. מ. הברמן, עמ' 69). ובדורות אחרונים ראה, למשל, ש"ר הכותב: "קראו למדדכי גם לדבריו נפקחה אזנים" ("שארית יהודה"), וכן: "השארית תיו כעת מקשיב כל זאת באוזן פקוחה" (שם). ובימינו ממש יצחק עוגן הכותב: "האוזן פקוחה אל כל רחש, העין לדמות מצטמאה" ("בהודפכות" עמ' ק"ט) ואפשר מצטמאה שחוקי-ניגוד לתיבה דומה מסתמאה, וכן: "ראוזן חדשה נתפקחה אל זיו לא שמענו מאז" (שם, עמ' ק"י). וביחוד נמצא השימוש הזה לרוב בסיפורו של יהודה יערי "שורש עלי מים", שהבעייה שבו נפתחת בפרשת התפקחות אזניה של נערה חרשת. והרי קצת דוגמאות: "ולפי שכוח ראייתו של עינים פקוחות גדול מכוח שמיעתן של אזנים פקוחות, היתה שרה יודעת דברים הרבה שלא ידעום פיקחים"; כאותו

לאנג ניט וואָשן זיך, ניט קעמען / אָז פאַר אַ מייל
עס זאל פון זיי "זיך הערען" / אָז קיינער זאל
דאָ שטיין לעם אים ניט קענען" ("הלוצים", מונטריאל
1948, עמ' 43) כלומר: לא להתרחץ, לא להסתרק
במשך חדשים, כי "יהא נשמע" מהם מרחק
מיל, ואי אפשר לעמוד בקרבתו. ולביאורו של
הענין הזה ראוי לעיין בצדדים שוים בלשונות אחרות,
שהאידיש ניוונה מהם.

הצד השני האחד — בלשון הגרמנית, שבה המלה
Geruch משמשת שתי הוראות, גם ריח וגם
שמועה. אמנם מלה זו בחינת ריח שרשה riechen
כלומר להריח, ואילו בחינת שמועה שרשה rufen
כלומר לקרוא, לכנות וכדומה, אבל שווייצר-צלולה של
המלה לשתי הוראותיה גרם לעירוב השרשים, וממילא
לעירוב המושגים. וכך, למשל, כותבת אמו של גיתה
(18 בינואר 1780) לנסיכה אנה אמליה: "הער
געהיימדערט געטעה האט ניכט מינדער ביא זיינען
לאַנדסלויטען איינען גוטען גערוד צודיק"
געלאַססען, ואפשר והכותבת עצמה נסתפקה,
אם תיבה Geruch פירושה שם טוב או פירושה ריח,
ושעליכן בבואנו לתרגם נניח פתח לשתי ההוראות
כלומר: כבוד יועץ-הסתרים גיתה השאיר גם הוא
בקרוב בני עירו שם טוב או ריח טוב, והרי נצוצו
של הכתוב בשיר השידים: שמן תורק שמך,
המעמיד את השם טוב כריח טוב. והוא הדין בשילר
הכותב (דון קארלוס V, 4): דייך גערוד איזט
מאַרד, איך קאַנגן דיר ניכט אומארמען, ונפלאגו
המפרשים שאלה אומרים כדרך: דיחך, כלומר נשימתך,
היא רצה, לא אוכל לחבקך ואלה אומרים כדרך:
שמעך, כלומר פרסומך, הוא רצה, לא אוכל לחבקך,
ואשר ברש תירגם: "ריחך רצה, לא אחבך".
הצד השני האחר — הלשון הסלאונית, ביחוד
אוקראינית, שבה השורש vchiti משמש שתי הוראות,
גם שמועה גם ריח וראה מלונם האוקראיני של
גריצאק-קישילבסקי (לבוש 1931): המציין: чухти
לשמוע, לחוש להרגיש; чухти להרגיש עצמו, לתת
ריח, להשמיע עצמו; чухти חיששה, רגש, ריח.
ואגב ראה רולנה אגן הכותב: "דענן וויע די
נאַז איין פאולען שטאנק / זא האסטס דאס אָהר
דער ליגען קלאנג" (כנ"ל, בהקדשה), כלומר כשם
שהתווסף שונא את הסרחון הרקוב, כן האוזן
שונאת את שמע השקר.

וראה דוגמה, שבה מתחלפים "ריח בשמיעה ושמי-
עה בראייה" — ליאופולד קומפרט מביא שיחה
כזאת: "אורדירוחי כלה, לייב, אני רעב כזאב,
שומעים את רעבונני ודאי עד פרשבורג".
צוזארך ארוך, כריסטוף, — אומר לייב רוטר באדי-

ומכס וויינרייך, שטרח במהדרותה המדעית
של חשירה הזאת (בספרו שטאפלן, 1923) מבאר
(עמ' 186): דערשפירן, באמערקן, דערזעען,
כלומר לחוש, להבחין, לראות, וכך ייאמר שם,
למראה גלגלות המורדים המוקעים: אירר בוזיהייט
ווערט ניט אויש גימעקט / אזו לאנג אז מאָן די
הייפטער טוט שפירן (בית צ'), כלומר:
רשעתם לא תימחה כל עוד גלגלותיהם תורגשנה,
והמהדיר מעיר לענין שפירן (עמ' 187): זען,
כלומר לראות.

ד.

אולם נחזור לדרכו של יהודה יערי בסיפורו ונראה
דוגמה המענינת אותנו במיוחד — התחלפות השמיעה
וההרחה וזיווגן, כשנערה שנותחה שומעת בפעם
ראשונה קול כנור, הרי "שעה ארוכה נחו עיניה הפ-
חודות והתוהות על אשר'ל ועל כינורו, ביקשה
לעמוד על סוד אותו פלא גדול, שאדם עומד ומכה
בקשת על פני כנור ומיה מתמלא כל העולם כולו
במין מתיקות עצבה של קולות וריחות. כן,
גם ריחות נפלאים הריחה שרה מתוך הנגינה"
(„שורש עלי מים", וכן "מולד", חוב' 31, ע' 36). תפיסה
זו יש לה בתיאוב, שכן לענין הכתוב בשיר השירים:
לריח שמניך טובים ("ש"א, א', ג'), נאמר בשיר
השירים רבה: "כל השירים שאמרו לפניך האבות
דיחות היו". וראוי להעיר, כי כאן חלה כמאליה
תערובת שמועה וריח, שכן הכתוב: לריח שמניך
טובים שמן תורק שמך, (שם) הניח שחוק המלים
וצירופו בכתוב אחר: טוב שם טוב משמן טוב
(קהלת ז', א') פתח לגזירה שוה: מה ריח טוב
הולך למרחוק, אף שם טוב הולך למרחוק וכדומה:
מה שם טוב גשמע אף ריח טוב נשמע, ומכאן דרך
התרגום בחדר כדרושו: אזוויי בוימל אָז מליידיגט
אויס (או גיסט איבער) פון איין כלי אין דער אַנדער
רער הערט מען דעם ריח זייער ווייט, כלומר:
מה שמן שמריקים מכלי לכלי ריחו נשמע
הרחק-הרחק. והרי דרך תרגום זה, שבו חל דיבור אחד
על שם טוב ושמן טוב, היה מצוי גם בגלילות,
שאינם סמוכים למחוייליטא, שבה האידיש נוהגת
לומר: ס'הערט זיך אַ ריח, כלומר: נשמע ריח,
והרי אף ביאליק ועגנון אינם בנייליטא.

חודאי ענין לעצמו הוא לבדוק, על שום מה אידיש
בגלילות-ליטא שומעת את הריח — והדוגמאות מרובות
גם בדיבור גם בכתב, והמגמה האינטרדיאלקטית עומדת
לשטן — וראה בן-ליטא המדגיש זאת בשימוש של
מרכאות, והוא נ. י. גוטליב, המתאר חייהם של
חלוצי ליטא ומביא מעשה כאלה שנתגו, חדשים

תרע"א, עמ' 137), או ברוך כצנלסון המניח לו לאילן שיריח קולות: „כמוך אאין לרינוני אילן / בהריחו רוטט את קול-המים“ („בהשקאה“).
 ח. נ. ביאליק נעזר בדרכו של המקרא המיחס נתניה גם לקול גם לדיח וכותב: „ערב פסח כבר נתן קולו וריחו בכל מקום“. ובשירת-העמים נעשה בה בתמונת איוב שימוש באטאליסטי וראה, למשל, וינצטי פול הכותב בפואימה הנודעת שלו „מזהרסט“ על סוס לאמור:

A gdy chrząst broni i trąbkę usłyszysz
 Rozdziera nozdrza i aż drży aż dyszy.

לאמור: וכאשר ישמע צחצוח-נשק וצחצוח-הוא מפער נחיריו והוא רועד ומנשף.

וראה גם ראה: ד. שמעוני, הנעזר בתמונת איוב בפשוטה מקביל ריח לקול: „כסוס מלחמה בהריחו מרחוק ריח-קרוב נאדרי/לשיג-סתיו, לאופל שיחו התרונו רוחי עלץ בשרי“.

ג.

ואחדון אחרון, חכם המסתתר מאחורי הכינוי ש. ירושלמי מצא חולית-ביניים יפה וליום הזכרון של ביאליק פירסם רשימה בשם „שמיעת הריח“ („הדואר“, שנה ל' גל' ל"ה). והוא כמין סיפור על ענין הציטטה הנזכרת בשירו „גבעולי אשתקד“, שבאה לפני בית דין של מעלה וכסניגור לה עבריאל האומר: „צאו וראו במכתב עברי שנכתב כמה מאות שנים לפני ביאליק ונאמר שם: „ושמענו ריח טוב“ (והוא מובא בספרו של יעקב מאן, טאכסט אַנד סטאדיס, I 39).

שות — הביטה-נא בי, האם כבר ראית מלה יוצאת משפת י“ (כתביו, מהדורת 1882, כרך א', עמ' 12).

ה

ודומה, כי בלשוננו החלפת שמיעה והרחה יסודה בתמונה ברורה במקרא. כי אם מ. ל. לילינבלום כותב: „עוד בחורף תרל"ג נשמע באויר-הארץ ריח מלחמה“ („דרך תשובה“, פרק: חיים חדשים), ספק אם נמשך בזה ללשון אידיש בליטא מולדתו, ואדרבה נראה כי פעל בו רישומה של התמונה באיוב: „כדי שופר יאמר האח ומרחוק יריח מלחמה דעם שרים ותרועה“ (ל"ט, כ"ח). לאמור, הסוס מריח קולות, שכל כל המלים האלה: שופר, רעם, תרועה ענינם קולות. ומתוך הרחת-מלחמה נולד ריח-מלחמה, ואף הוא נתפס כשמועה מרחוק, והרי שתי עדויות לכך. עדות אחת רחוקה, ר' אברהם אבן-חסדאי מעוררנו על תפיסת השמיעה כהרחה, כשהוא כותב: „מכוח הראות כמו הפרס אשר יראה מכה מרחקים ומכוח השמע כמו הסוס אשר מרחוק יריח מלחמה“ (בן המלך והנזיר, כנ"ל, עמ' 109); עדות אחרת קרובה שידו של ח. נ. ביאליק על שירת ישראל, הפותח לאמור: „אדוני לא קדאני לתרועת מלחמה / גם ריח מלחמה מאד יחיתני; / אלפת כי אשמע קול חצוצרה ברמה / וכינור וחרב — לכינור הנני“.

תמונת-איוב הדיה מתגלגלים והולכים עד עצם ימינו, וראה, למשל, יצחק קצנלסון המראה את הריח בחינת קול הולך ומתפשט: „הרשעים האמיתיים — חוש אריח שלהם הולך למרחוק“ („המעגל“).